

Νίκος Ορδουλίδης

Τεκμηρίωση των ιστορικών ηχογραφήσεων στην Ελλάδα: Η περίπτωση του ρεμπέτικου

Οι εμπορικές ηχογραφήσεις περιέχουν κωδικοποιημένες πληροφορίες με πολυεπίπεδες προεκτάσεις, όπως στην επιτέλεση, στην τεχνολογία και στο ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο. Όταν δε πρόκειται για ιστορικό ρεπερτόριο, τότε τόσο τα ίδια τα ηχογραφήματα όσο και μία δισκογραφική κατάρτιση, η οποία θα ακολουθεί μία στέρεα μεθοδολογία, συνεισφέρουν τα μέγιστα στην κατανόηση τόσο του ίδιου του αντικειμένου, δηλαδή του ηχητικού προϊόντος, αλλά και του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε. Με μία αυστηρή διάθεση, ο όρος «ιστορικές ηχογραφήσεις» αναφέρεται στην προ-κανονικοποιημένη δισκογραφία (pre-standardization),¹ όταν ακόμη η νέα τεχνολογία βρισκόταν σε εμβρυϊκό επίπεδο και σταδιακά κατανοούνταν από όλους τους εμπλεκόμενους ο ρόλος και οι δυνατότητές της. Παρόλα αυτά, αν ακολουθήσουμε τον Risto Pekka Pennanen, οποιαδήποτε ηχογράφιση μπορεί να θεωρηθεί ιστορική, καθώς «περιέχει πληροφορίες από το παρελθόν» (“Commercial Recordings” 82).

Το πεδίο των ιστορικών ηχογραφήσεων συνδέεται άμεσα με το πεδίο της ευρύτερης μουσικολογίας. Μολονότι ισχύουν βασικοί κανόνες της αρχειονομίας, οι πολιτισμικές προεκτάσεις της δισκογραφίας, πόσο μάλλον οι μουσικολογικές, απαιτούν την προσαρμογή των παραδοσιακών μεθοδολογικών μοντέλων. Υπό αυτό το πρίσμα, υπογραμμίζεται η αυτονομία και η δυναμική του πεδίου της δισκογραφικής έρευνας.

Όσον αφορά στις λαϊκές μουσικές, τα σύνθετα ζητήματα είναι πολλά. Εξαιτίας διαφόρων παραγόντων, κυρίως λόγω της συνθήκης της προφορικότητας μέσα στην οποία το υλικό διαμορφώθηκε, αλλά και εξαιτίας της μακροχρόνιας άρνησης της επιστήμης να ασχοληθεί με τις «άλλες» μουσικές, η εύρεση πηγών και η τεκμηρίωση του υλικού καθίσταται ιδιαίτερος δύσκολη· πολλές φορές αδύνατη. Επομένως, το βασικό κείμενο των λαϊκών μουσικών στις αστικές τους μορφές είναι συχνά δυσεύρετο, αλλοιωμένο ή ασυνόδευτο από τις απαραίτητες πληροφορίες.

Τις τελευταίες δεκαετίες, τα αστικά λαϊκά είδη της ελληνικής οικουμένης αποτελούν δημοφιλή αντικείμενα μελέτης.² Με ποικίλους τρόπους και για διαφορετικούς λόγους, πολλοί από τους ερευνητές επισκέπτονται τον τόπο των ιστορικών ηχογραφήσεων, αναζητώντας αξιόπιστες δισκογραφικές τεκμηριώσεις. Η βιβλιογραφία, στην συντριπτική της πλειοψηφία, καταγράφει και υπογραμμίζει ένα μεγάλο γνωσιακό κενό, το οποίο αποτελεί το μεγαλύτερο αγκάθι στις εν λόγω έρευνες: Την έλλειψη επίσημων και επιστημονικά τεκμηριωμένων αρχείων ιστορικής δισκογραφίας.³

Η εξέταση ενός ηχογραφήματος αφορά αφενός τον ηχογραφημένο ήχο, την ακουστική δηλαδή διάσταση, και αφετέρου την ιστορική τεκμηρίωσή του· και οι δύο οδοί έχουν πολυσχιδείς προεκτάσεις σε ζητήματα που αρχικά φαντάζουν δευτερευούσης σημασίας. Ενδεικτικά, οι πληροφορίες των ηχογραφήματων μπορεί να αφορούν στα εξής:

1) Στους πρωταγωνιστές, δηλαδή στους μουσικούς, στους παραγωγούς, στους ηχολήπτες, αλλά και στους ακροατές.

¹ Ορισμένα από τα μη συμφωνημένα / κανονικοποιημένα στοιχεία, τα οποία ομογενοποιήθηκαν πλήρως όχι νωρίτερα από την δεκαετία του 1950, ήταν η ταχύτητα περιστροφής, η διαδικασία της ηχογράφησης, και η αναπαραγωγή της συγχροτικής καμπύλης (βλέπε ενδεικτικά Nannestad και Cook, Clarke, Wilkinson και Rink).

² Ενδεικτικά: Morris· Beaton· Smith (“Research” και “The Chronology”)· Manuel· Aulin και Vejleskov· Torp· Pennanen (“Review Essay”)· Gauntlett· Holst· O’Connel· Fabbri.

³ Ενδεικτικά: Smith (“The Chronology”)· Pennanen (“Review Essay”, “The Nationalization” και “Commercial Recordings”)· Gauntlett (*Ρεμπέτικο τραγούδι*)· Ορδουλίδης (*Η δισκογραφική καριέρα*).

- 2) Στην τεχνολογία της ηχογράφησης, στις τεχνικές ηχοληψίας, στην τεχνολογία παραγωγής του μέσου.
- 3) Στις πρακτικές εκτέλεσης των μουσικών.
- 4) Στην οργανοποιία.
- 5) Στο οργανολόγιο και στην ενορχήστρωση.
- 6) Στην μουσική ανάλυση.
- 7) Στο ιστορικό πλαίσιο, στην ιστορία των τόπων.
- 8) Στο χρησιμοποιούμενο ρεπερτόριο και στην δημοφιλία του, με προεκτάσεις στο μάρκετινγκ και στην οικονομία της εποχής (μουσική βιομηχανία).

Οι ετικέτες των δίσκων

Τα τελευταία χρόνια, καθώς η δισκογραφία του λαϊκού αποδελτιώνεται τμηματικά και με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς από μονομερείς ενέργειες, η συζήτηση περί των ειδολογικών προσδιορισμών αποκτά ολοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Για παράδειγμα, όσον αφορά στην αισθητική οντότητα του λαϊκού, οι ετικέτες των δίσκων από μόνες τους αποτελούν μία πολύ συγκεκριμένη αλλά σπουδαία πτυχή αυτής της συζήτησης. Τόσο οι τίτλοι των ηχογραφημένων μουσικών έργων όσο και ποικίλα σχόλια που εμφανίζονται στην ετικέτα, αποτελούν κομμάτια αυτού του κώδικα του λαϊκού· ένας κώδικας ο οποίος μπορεί να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο το λαϊκό πραγματολογικά λειτουργεί. Η παρακάτω λίστα περιέχει ορισμένες από τις πιο σημαντικές πηγές εύρεσης ετικετών δίσκων από το ελληνόφωνο αστικό λαϊκό ρεπερτόριο.

1. Klein (*Greek Rhapsody* και *Kostas Bezos*)
2. Ünlü
3. Βολιότης-Καπετανάκης
4. Διονυσόπουλος
5. Καλυβιώτης (*Σμύρνη* και *Θεσσαλονίκη*)
6. Κλειάσιου
7. Κουνάδης (*Εις ανάμνησιν, Ο αιγιματικός* και *Τα ρεμπέτικα*)
8. Κουρούσης
9. Λουλέ-Θεοδωράκη
10. Ορδουλίδης (*Η δισκογραφική καριέρα*)
11. Σαββόπουλος
12. Χατζηδουλής (*Βασίλης Τσιτσάνης* και *Ρεμπέτικα*)
13. www.rebetiko.sealabs.net
14. www.discogs.com
15. www.78records.cdbpdx.com/Greek

Συχνά, στην ετικέτα συναντάμε ρυθμολογικές αναφορές, όπου σημειώνεται ο ρυθμός του ηχογραφημένου έργου, ο οποίος στο λαϊκό συχνά ισοδυναμεί με τον χορό. Σε πολλές περιπτώσεις εγείρονται σύνθετα και προβληματικά ζητήματα σχετικά με τους ρυθμολογικούς προσδιορισμούς επάνω στις ετικέτες. Αυτό συμβαίνει για δύο κύριους λόγους: Είτε η χρησιμοποιούμενη ρυθμολογική ορολογία από τους μουσικούς έχει πλέον αλλάξει, είτε ορισμένες ρυθμικές οντότητες δεν αποτελούν πλέον κομμάτι του ζωντανού ρεπερτορίου, κάτι που καθιστά δύσκολη την κατανόηση ορισμένων χρησιμοποιούμενων όρων του παρελθόντος. Ενδεχομένως, επί της

ουσίας να πρόκειται για έναν διαφορετικό από αυτόν που χρησιμοποιείται σήμερα ρυθμολογικό κώδικα από την πλευρά των πρωταγωνιστών (μουσικοί, εταιρεία, ηχολήπτες κ.λπ.). Επιπροσθέτως, ορισμένες φορές ενδέχεται ένας ρυθμολογικός προσδιορισμός να έχει χρησιμοποιηθεί αδόκιμα ή λανθασμένα. Εάν πρόκειται για αδιαμφισβήτητο σφάλμα, τότε το ηχητικό προϊόν δεν «συμφωνεί» με το μέσο του. Ο παρακάτω πίνακας περιέχει ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα στα οποία εγείρονται ποικίλα ρυθμολογικά ζητήματα, συγκρίνοντας τις αναγραφόμενες πληροφορίες στις ετικέτες των δίσκων με το ηχητικό τους υλικό.

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΜΗΤΡΑ	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	ΕΤΟΣ	ΕΤΙΚΕΤΑ	ΗΧΟΣ
Χασάπικο πολιτικό αργό	HMV	OW 94	AO 1012	1931		
Σέρβικο πολιτικό γρήγορο	HMV	OW 95	AO 1012	1931		
Μαχμούρικο	Odeon	GO 2037	GA 1746	1934	Καρσυλαμάς	4/4, Τσιφτετέλι, Συρτός
Αμάν Κατερίνα μου	Columbia	CG 1437	DG 6233	1936	Αλέγκρο	Χασάπικο
Παραπονιέμαι στον ντουσιά	Odeon	GO 3562	GA 7295	1940	Χασάπικο	Παλιό ζεϊμπέκικο
Όποιος ορφάνεψε μικρός	Odeon	GO 3577	GA 7306	1940	Χασάπικο	Απτάλικο
Είσαι η ζωή μου	HMV	OGA 2820	AO 5529	1958	Τσιφτετέλι	Συρτός (ρούμπα λαϊκή)
Η γυναίκα η μουρμούρα	HMV	7XGA 2637	7PG 3645	1966	Τσιφτετέλι	Ανάποδο καλαματιανό
Κορίτσι μου όλα για σένα	HMV	7XGA 2730	7PG 3679	1967	Συρτοτσιφτετέλι	Τσιφτετέλι

Πίνακας 1: Ρυθμολογικά ζητήματα ετικετών-ηχητικών⁴

Σε άλλες περιπτώσεις διαφαίνεται μία πρόθεση να χρησιμοποιηθεί ένας όρος, ο οποίος μπορεί μεν να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά πληροί άλλου τύπου προδιαγραφές, όπως για παράδειγμα την εξασφάλιση της εμπορικής επιτυχίας του ηχογραφημένου τραγουδιού. Μπορούμε να αναρωτηθούμε εάν η εταιρεία εν γνώση της επιλέγει συγκεκριμένες αναφορές και τι προεκτάσεις μπορεί κάτι τέτοιο να έχει στην οικονομία της εποχής και στην σχέση του προϊόντος με τον καταναλωτή. Επιπροσθέτως, μπορούμε να αναρωτηθούμε εάν η εταιρεία ή ο συνθέτης του μουσικού έργου ή κάποιος/κάποιοι από τους συμμετέχοντες (μουσικοί, ηχολήπτες κ.λπ.) συμβουλεύουν ως προς τις χρησιμοποιούμενες ορολογίες.

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΜΗΤΡΑ	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	ΕΤΟΣ	ΕΤΙΚΕΤΑ
Το τρελλοκόριτσο	HMV	18-12067	AO 88	~1925	Λαϊκόν
Βλάχικο	Χόμοκορδ	TM 519	G 4-28009	1927	Με αρμόνικα υπό Στέφου
Σέρβικο πολιτικό γρήγορο	HMV	OW 95	AO 1012	1931	Λαϊκή ορχήστρα με αρμόνικα
Αμάν Αννίτσα	HMV	OT 1351	AO 2070	1933	Αράπικο
Ασμαλαρίν Νταλλερέ	Columbia	CG 1398	DG 6212	1936	Ανατολίτικος χορός / Συνοδεία ανατολίτικης ορχήστρας
Μου άναψες καημό	Columbia	CG 1438	DG 6233	1936	Αράπικο
Φαληριώτισσα	Columbia	CG 1600	DG 6312	1937	Με μπουζούκια και μπαγλαμά
Τζεμιλέ	Columbia	CG 2286	DG 6664	1947	Ανατολίτικο τραγούδι

Πίνακας 2: Πιθανές προεκτάσεις στο μάρκετινγκ των εταιρειών

⁴ Η τεκμηρίωσή των ηχογραφημάτων προέρχεται από τις εξής τέσσερις πηγές: Καλυβιώτης (Σμύρνη)· Μανιάτης· Ορδουλίδης (Η δισκογραφική καριέρα)· www.rebetiko.sealabs.net. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις του Πίνακα 1 η ρυθμολογική ασάφεια εντοπίζεται στους ίδιους τους τίτλους των ηχογραφημάτων.

Άλλοτε, παρατηρούμε ετικέτες με αναφορές σε τροπικές οντότητες, από τις οποίες μπορεί κανείς να κατανοήσει την σύνθεση του γενικότερου μουσικού περιβάλλοντος συγκεκριμένων τόπων και την ακουστική τους πραγματικότητα. Τέτοιες ετικέτες εγείρουν ποικίλα ζητήματα που αφορούν την χρησιμοποιούμενη ορολογία στην συστηματική μουσικολογία που μελετά μουσικά είδη από τα «ανατολικά», καθώς στις ετικέτες συχνά χρησιμοποιούνται ονόματα γεωγραφικών τόπων για να προσδιορίσουν τα χαρακτηριστικά της τροπικής οντότητας επάνω στην οποία βασίζεται το ηχογραφημένο έργο. Άλλοτε πάλι, συνδυάζονται ορολογίες που φανερώνουν την *διαλογική αμοιβαιότητα*⁵ των μουσικών ετεροτήτων. Συχνά, μέσω των ετικετών καταδεικνύεται ο συγκρητισμός που κυριαρχεί στους γεωγραφικά προσδιορισμένους τόπους, αλλά δύσκολα προσδιορίσιμους πολιτισμικά (βλέπε και Scott). Η από κοινού εμφάνιση όρων οι οποίοι εκ των υστέρων συνδέθηκαν με έναν από τους δύο πόλους, Δύση και Ανατολή, φανερώνει τον ενδιάμεσο τόπο, και μας δίνει μία ιδέα για την ακουστική πραγματικότητα του τόπου αυτού.

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΜΗΤΡΑ	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	ΕΤΟΣ
Χιώτικος μανές	D P Zonophone	1456R	X-102809	~ 1906
Μινόρε μανές	Orfeon Record		11082	~1909
Ταμπαχανιώτικος μανές	Orfeon Record		12966	~1909-1910
Σμυρνέικος μανές	Orfeon Record		12993	~1909-1910
Μανέ Μπουρνοβαλιά	Favorite	4491T	1-55019	1911
Ταμπαχανιώτικος μανές	Favorit Record	7056T	1-55044	~ 1912
Τζιβαέρι μανές	Columbia	205467	CO 56051F	~1926-1927
Ματζόρε μανές	Parlophone	101124	B 21576	1930
Ταμπαχανιώτικος μανές	Parlophone	101145	B 21576	1930
Μανές Σι μπεμόλ Σμυρνέικος	HMV	OW 132-2	AO 1009	1931

Πίνακας 3: Ιδιότυπη τροπική ορολογία στις ετικέτες των δίσκων

Συχνά, συναντάμε συγκεκριμένους ειδολογικούς προσδιορισμούς, δίχως να έχουμε ακόμη αποκωδικοποιήσει τα νοήματά τους, όπως τους όρους «ρεμπέτικο» και «καντάδα». Η φιλολογία περί των ειδολογικών προσδιορισμών εκκίνησε κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980.⁶ Σαφώς, μία αποδελτιωμένη και τεκμηριωμένη δισκογραφία θα συμβάλει στην κατανόηση των όρων που χρησιμοποιήθηκαν στις ετικέτες των δίσκων.

⁵ Ο όρος «διαλογική αμοιβαιότητα» προέρχεται από την ορολογία της ορθόδοξης θεολογίας, κυρίως όπως χρησιμοποιείται από τον π. Νικόλαο Λουδοβίκο (Loudonikos· βλέπε επίσης τον τρόπο με τον οποίο ο όρος χρησιμοποιείται, συνδυαστικά με τον όρο «αλληλοπεριχώρηση», στο Ορδουλίδης, *Συννεφιασμένη Κυριακή* 68, 69, 101, 171, 174).

⁶ Ενδεικτικά: Δαμιανάκος· Gauntlett (*Rebetika Carmina*)· Morris· Smith (“Research”). Βλέπε και τον πρόλογο του Βλησίδη στο Gauntlett (*Ρεμπέτικο τραγούδι* 9-22).

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΜΗΤΡΑ	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	ΕΤΟΣ	ΕΤΙΚΕΤΑ
Βλάχικο συρτό	Gramophone	1576y	17953	1910	
Τίκι τίκι τακ	Favorite	459	7-55014	1913	Ρεμπέτικο
Βλάχικο	Χόμοκορδ	TM 519	G 4-28009	1927	Μουρμούρικο
Μπάρμπα Γιαννακάκις	Pathe	70012	X 80038	1928	Ρεμπέτικο
Γυφτοδημόπουλος	Parlophone	101200	B 21607	1932	Ρεμπέτικο
Μου άναρες καημό	Columbia	CG 1438	DG 6233	1936	Αράπικο
Τζεμιλέ	Columbia	CG 2286	DG 6664	1947	Ανατολίτικο τραγούδι
Γκιουλ χανούμ	Parlophone	GO 4239	B 74184	1950	Ανατολίτικο τραγουδάκι
Αράπικο τσιφτετέλι	Columbia	CG 3701	DG 7350	1957	

Πίνακας 4: Ειδολογικοί προσδιορισμοί στις ετικέτες

Οι συνεντεύξεις των πρωταγωνιστών και οι τρόποι χρήσης τέτοιων όρων από την μουσική βιομηχανία της εποχής, για παράδειγμα σε διαφημιστικά φυλλάδια, στις εφημερίδες και σε δισκογραφικούς καταλόγους του εμπορίου, μπορούν επίσης να συμβάλουν στην κατανόηση των νοημάτων τους.

Άλλοτε πάλι έχουμε αναφορές στο οργανολόγιο, στα ονόματα των μουσικών, στον τόπο ηχογράφησης, στα ονόματα του συνθέτη και του στιχουργού, των τραγουδιστών κ.λπ. Τέτοιες ετικέτες είναι εξαιρετικά χρήσιμες ως προς την δημοφιλία ορισμένων εκ των πρωταγωνιστών, αλλά και ως προς τις πολιτικές που ακολούθησαν οι εταιρείες. Ο παρακάτω πίνακας περιλαμβάνει ορισμένα παραδείγματα με ετικέτες δίσκων, οι οποίες περιέχουν αναφορές σε μουσικούς που συμμετέχουν στην ηχογράφηση.

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΜΗΤΡΑ	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	ΕΤΟΣ	ΕΤΙΚΕΤΑ
Στα Σάλανα	Odeon		NO 65080	~1908	Ι. Σακελλαρίδου
Σμυρνέικος μανές	Orfeon		12993	~1909-1910	Κυρία Πιπίνα
Λαφίνα	HMV	18-12451	AO 181	~1926	Βιολί: ο κ. Σαλονικιός
Νταμίρα	HMV	BJ 201	AO 165	1926	Βιολί: Σαλονικιός
Ραστ μανές	Parlophone	101476	B 21751	1933	Συνοδεία κλαρίνου Καρακώστα
Αγάπησα μια ορφανή	Parlophone	GO 2406	B 21847	1935	Εκτέλ. Ρούκουνα ή Σαμιωτάκη μετά λύρας Λάμπρου
Το μινόρε του Τσιτσάνη	HMV	OGA 1194	AO 2726	1946	Εμμ. Χιώτης-Κιθάρα
Ούισκι τζιν και φρούμελ	Columbia	CG 3794	DG 7406	1958	Γ. Κουλαξίζης: ακορντεόν
Ηλιοβασιλέματα	Columbia	CG 3859	DG 7428	1958	Μπουζούκια: Κ. Παπαδόπουλος & Λάκης
Μου προξενεύουν δυο	Odeon	GO 3497	GA 7276	1940	Εκτέλ. Γ. Μηττάκη

Πίνακας 5: Παραδείγματα ετικετών που περιέχουν αναφορές σε ονόματα μουσικών

Η ανυπαρξία μίας τεκμηριωμένης δισκογραφίας οδήγησε στην εξαγωγή εσφαλμένων συμπερασμάτων τόσο για ιστορικά ζητήματα όσο και για μουσικολογικά, αναπαράγοντας ατεκμηρίωτα επιχειρήματα που προέρχονταν κυρίως από ερασιτέχνες μελετητές των λαϊκών μουσικών, οι οποίοι σήκωσαν το βάρος της έρευνας γύρω από τα αστικά λαϊκά είδη. Μεγάλο μέρος της μετέπειτα επιστημονικής βιβλιογραφίας επισήμανε πολλά από τα προβληματικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα, λανθασμένες ημερομηνίες γέννησης, δράσης κ.λπ. των

καλλιτεχνών, λανθασμένες ημερομηνίες ηχογράφησης και κυκλοφορίας, προβληματικές ψηφιοποιήσεις ή μετατροπές σε άλλον τύπο των ιστορικών δίσκων κ.ά.⁷

Δισκογραφία και πηγές στην Ελλάδα

Η δισκογραφία του ελληνόφωνου ρεπερτορίου ξεκίνησε με την αποστολή κινητών συνεργείων από σημαντικές ξένες εταιρείες,⁸ μέχρι περίπου το 1930-1931, όταν και ξεκίνησε την λειτουργία του το εργοστάσιο της Columbia στον Περισσό.⁹ Έκτοτε, στο εργοστάσιο αυτό πραγματοποιήθηκε η συντριπτική πλειοψηφία της ελληνικής δισκογραφίας.¹⁰ Το 2006, με την έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού, κατεδαφίστηκαν τα περισσότερα κτίρια από το οικόπεδο στο οποίο στεγάζονταν οι εγκαταστάσεις της Columbia. Κατά την διδακτορική έρευνα του γράφοντος, ανακαλύφθηκε ότι το υλικό που υπήρχε εντός των κτιρίων δεν αφαιρέθηκε ποτέ από κάποιον αρμόδιο. Μέρος του όμως αφαιρέθηκε από ιδιώτες, μέρες πριν την υλοποίηση της απόφασης του Υπουργείου. Ίσως το πιο σημαντικό αντικείμενο που αφαιρέθηκε είναι τα λογιστικά βιβλία της εταιρείας, τα οποία περιέχουν πλήθος σημαντικών πληροφοριών για την τεκμηρίωση του δισκογραφημένου υλικού.

Τα λογιστικά βιβλία, μαζί με τα φύλλα ηχογραφήσεων, είναι δύο πηγές που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως «πρωτογενείς επίσημες πηγές τεκμηρίωσης» της δισκογραφίας. Η παρακάτω εικόνα απεικονίζει φωτοαντίγραφο μίας σελίδας από τα λογιστικά βιβλία της Columbia.

⁷ Βλέπε ενδεικτικά: Smith (“Research”)· Gauntlett (*Ρεμπέτικο τραγούδι*)· Pennanen («Commercial Recordings»)· Ορδουλίδης (*Η δισκογραφική καριέρα*).

⁸ Για αυτήν την πρώιμη δισκογραφική εποχή βλέπε ενδεικτικά: Gronow· Vernon· Καλυβιώτης (*Σμύρνη και Θεσσαλονίκη*)· Κουνάδης (*Εις ανάμνησιν και Ο αιγιματικός*)· Μανιάτης· Βολιότης-Καπετανάκης. Βλέπε επίσης την συλλογή που βρίσκεται στην ιστοσελίδα του www.rebetiko.sealabs.net.

⁹ Θα πρέπει να σημειωθούν και οι ελληνόφωνες ηχογραφήσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Αμερική, με βάση τις πηγές από τα τέλη του 19ου αιώνα (Κουνάδης, «Η ελληνική δισκογραφία»· Καλυβιώτης, *Σμύρνη* 65).

¹⁰ Για το ιστορικό της ελληνικής δισκογραφίας βλέπε ενδεικτικά: Κουνάδης (*Εις ανάμνησιν και Ο αιγιματικός*)· Βολιότης-Καπετανάκης. Μεγάλο ενδιαφέρον έχει το σύντομο άρθρο του Αριστομένη Καλυβιώτη («Ελληνική φωνογραφία»), στο οποίο γίνεται λόγος για μία ιδιόμορφη «προϊστορία» της ελληνικής δισκογραφίας, εξετάζοντας, με βάση τις διαθέσιμες πηγές, την πιθανότητα της ύπαρξης μίας μορφής εργοστασίου πριν την δημιουργία του εργοστασίου στη Ριζούπολη το 1930-1931.

95
 ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΑΣ CG 2739 ΗΜΕΡΟΜ. ΕΓΓΡΑΦ. 31/10/50
 ΔΙΣΚΟΥ DG 6917-DG 7288 ΑΙΘΟΥΣΑ COLUMBIA-Μηχανικός
 ΤΙΤΛΟΣ ΚΑΘΕ ΒΡΑΔΥ ΤΑΝΤΑ ΑΥΤΗ ΜΕΝΗ ΔΙΑΜΕΤΡΟΣ ΔΙΣΚΟΥ
 ΕΙΔΟΣ ΤΡΑΓΟΥΑΙΟΥ 2/4 ΧΡΩΜΑ ΕΤΙΚΕΤΑΣ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟΝ	ΙΔΙΟΤΗΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
<u>B. Tolodini</u>	Συγγραφέας	*Αριθ. *Αδείας <u>122/17472</u>
<u>B. Tolodini</u>	Συνθέτης	
	*Εκδότης	
	Δικαιούχος	
<u>ΕΚΤΕΛΕΣΤΑΙ</u>		
<u>B. Tolodini</u>	Διευθ. *Ορχήστρας	
<u>Μαρίνα Μισο</u>		
<u>Βασίλ. Τολοδίνι</u>	<u>Κορ. 2 μισο</u>	
<u>Μιλώ. Κοσμάς</u>	<u>αυθεντία</u>	
<u>Βασίλ. Χαννιάς</u>	<u>μπαζόνι</u>	
<u>Κων. Χαννιάς</u>	<u>μπαζόνι</u>	
<u>Ελβ. Χαννιάς</u>	<u>κίθάρα</u>	
<u>Ορε 4/11/50</u>		
<u>ND</u>		

Εικόνα 1: Φωτοαντίγραφο σελίδας από τα λογιστικά βιβλία της Columbia (αρχείο οικογένειας Τσιτσάνη)

Τα λογιστικά βιβλία μαζί με τα φύλλα ηχογράφησης αποτελούν τις κατεξοχήν αδιάσειστες πηγές, καθώς

- δημιουργούνται σχεδόν ταυτόχρονα με το ίδιο το ηχογράφημα και εξαιτίας του ιδίου
- η κάθε σελίδα αφορά σε κάθε ένα ηχογράφημα ξεχωριστά
- τα φύλλα ηχογράφησης συμπληρώνονται από έναν από τους πρωταγωνιστές (τεχνικός ηχογράφησης)
- αποτελούν επίσημο έγγραφο των εταιρειών, στο οποίο στηρίζονται μία σειρά ενεργειών τους, όπως οι πληρωμές των μουσικών και η απόδοση των πνευματικών δικαιωμάτων.

Οι ετικέτες των δίσκων μαζί με τους δισκογραφικούς καταλόγους¹¹ που κυκλοφόρησαν ορισμένες εταιρείες, αλλά και οι αποδείξεις πληρωμών, συμπληρώνουν τον κατάλογο των επίσημων πηγών. Η παρακάτω εικόνα απεικονίζει φωτοαντίγραφο από απόδειξη πληρωμής του Βασίλη Τσιτσάνη, το 1940.

¹¹ Για δισκογραφικούς καταλόγους βλέπε ενδεικτικά τις ιστοσελίδες www.recordingpioneers.com και www.arhoolie.org.

COLUMBIA GRAPHOPHONE Co. OF GREECE LTD-ATHENS

Record Shipments From G R E E K Factory

From To M A Y 1940 193.....

Copyright Owner: V.TSITSANIS A/C No; 31 Signed H.M.V.

RECORD No	TITLE	SHIPMENTS TO:				
		GREECE	EGYPT	CYPRUS	Turk.	U.S.A.
50%						
A0.2610	Kalabakiotissa Michanika me berthpses	119 119				
		238				
100%						
2628	Tatavliano O Sarkaflias	90 90			20 20	1 1
2629	I Fihenades	148			10	1
2637	Mikri Mikri s'agapissa Skirokardi	290 290				1 1
		908			50	5
Greece 238 at 1.275 = 303.30						
" 908 " 2.55 = 2315.40						
Turkey 50 " 3.45 = 172.50						
U.S.A. Turkey 5 " 1,1/8d = 0.5, 5/8						
1201						

Εικόνα 2: Φωτοαντίγραφο από απόδειξη πληρωμής του Τσιτσάνη, το 1940 (αρχείο οικογένειας Τσιτσάνη)

Οι πληροφορίες που μπορεί να προκύψουν από τις τέσσερις αυτές πηγές (φύλλα ηχογράφησης, λογιστικά βιβλία, ετικέτες δίσκων και δισκογραφικοί κατάλογοι εταιρειών) είναι:

1. Ο κωδικός μήτρας, ο οποίος αφορά στην ημερομηνία της ηχογράφησης του μουσικού έργου (μοναδικός για κάθε ηχογράφηση)
2. Ο κωδικός καταλόγου, ο οποίος αφορά στην ημερομηνία της εισαγωγής του δίσκου στην αγορά (μοναδικός για κάθε δίσκο)
3. Ο τίτλος και ενδεχομένως υπότιτλος του τραγουδιού
4. Το όνομα του συνθέτη
5. Το όνομα του στιχουργού
6. Το όνομα του μαέστρου/διευθυντή της ορχήστρας
7. Τα ονόματα των οργανοπαικτών και τραγουδιστών
8. Η εταιρεία κυκλοφορίας
9. Η ημερομηνία ή το έτος της ηχογράφησης
10. Η ημερομηνία ή το έτος κυκλοφορίας
11. Ο ρυθμός/χορός του μουσικού έργου
12. Η τροπική οντότητα του μουσικού έργου
13. Το οργανολόγιο ή ο ειδολογικός προσδιορισμός της ορχήστρας (για παράδειγμα, «λαϊκή ορχήστρα», «ορχήστρα εγχόρδων», «μαντολινάτα»)
14. Ο ειδολογικός προσδιορισμός του μουσικού έργου (για παράδειγμα, «ρεμπέτικο», «καντάδα», «θεατρικό»)
15. Η τεχνολογία της ηχογράφησης (χωνί, μικρόφωνο)
16. Η τεχνολογία, η τοποθεσία έκδοσης και η κατοχυρωμένη ευρεσιτεχνία
17. Ο αριθμός άδειας (για περιπτώσεις λογοκρισίας)
18. Ο τόπος ηχογράφησης (είτε κινητό συνεργείο ή στούντιο/εργοστάσιο, είτε γεωγραφικός προσδιορισμός)
19. Το όνομα του τεχνικού ηχογράφησης
20. Το ποσό της πληρωμής των μουσικών
21. Η χρονική διάρκεια του ηχογραφήματος, κάτι πολύ σημαντικό λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι σήμερα, πιθανότατα, η πρόσβασή μας στις ιστορικές ηχογραφήσεις είναι δυνατή μέσω των επανεκδόσεών τους σε πιο σύγχρονη μορφή (δίσκοι 33 στροφών ή CD). Πολλές φορές έχουν παρατηρηθεί προβλήματα κατά την ψηφιοποίηση, αλλοιώνοντας τα ηχητικά χαρακτηριστικά του ηχογραφήματος.

Ένα ιδιαίτερος σημαντικό στοιχείο είναι το εξής: Κάθε εταιρεία, κάθε εποχή και πολλές φορές κάθε μουσικό είδος τεκμηριώνεται με διαφορετικό τρόπο και οι πληροφορίες που το συνοδεύουν κωδικοποιούνται διαφορετικά. Για παράδειγμα, οι πληροφορίες που επιλέγονται να αποτυπωθούν και ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνονται στην ετικέτα διαφέρουν από εταιρεία σε εταιρεία. Επίσης, συχνά, αν όχι πάντα, οι πηγές αλληλοσυμπληρώνονται, καθώς οι πληροφορίες βρίσκονται διάσπαρτες μεταξύ τους. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθούν τα διάφορα τεχνάσματα που έχει στην διάθεσή του ο ερευνητής, καθώς επίσης και οι παράπλευρες διαθέσιμες πηγές τις οποίες μπορεί να επιστρατεύσει. Για παράδειγμα, ένα συνηθισμένο φαινόμενο της δισκογραφίας του αστικού λαϊκού ήταν οι πρωταγωνιστές να αναφέρουν το όνομά τους ή το όνομα κάποιου άλλου συμμετέχοντα ή δημιουργού κατά την διάρκεια της ηχογράφησης.

Δισκογραφικοί κατάλογοι των εταιρειών καθώς επίσης και επιστημονικές καταρτίσεις δισκογραφίας εκδόθηκαν είτε αυτόνομα, είτε ενσωματώθηκαν σε γενικότερες μελέτες. Θα πρέπει να τονιστεί πως ορισμένες από αυτές τις εργασίες είναι γενικές και δεν αφορούν μόνο το ρεπερτόριο που μας απασχολεί· οι πληροφορίες δε είναι κατακερματισμένες: Για παράδειγμα, μία πηγή περιέχει μόνο τα ονόματα των ηχοληπτών της Gramophone και των τόπων όπου αυτοί ηχογράφησαν, ενώ κάποια άλλη πηγή περιέχει μόνο τις ημερομηνίες από τις ηχογραφήσεις και τον τόπο όπου αυτές πραγματοποιήθηκαν. Οι σημαντικότερες εξ αυτών των βιβλιογραφικών εκδόσεων είναι:

1. Spottswood
2. Torp
3. Ünlü
4. Vernon
5. Μανιάτης
6. Ματσούκας και Διαμαντής
7. Χατζηαντωνίου

Καμία εξ αυτών των εκδόσεων δεν περιέχει μουσικολογικά μεταδεδομένα, δηλαδή, την τονικότητα, τον ρυθμό, την διάρκεια του μουσικού έργου, την συγχορδιακή ακολουθία, την τροπική οντότητα, το οργανολόγιο, την φόρμα σύνθεσης κ.λπ.¹²

Τέλος, αξίζει η αναφορά στο διαδίκτυο και στις δυνατότητές του. Αναμφισβήτητα, η σύγχρονη αυτή συνθήκη άλλαξε πολλά από τα δεδομένα στον χώρο της έρευνας της δισκογραφίας. Στο διαδίκτυο εναπόκεινται ποικίλες αξιόπιστες επίσημες αλλά και ανεπίσημες πηγές. Για παράδειγμα, ορισμένοι ιστότοποι που έχουν δημιουργηθεί από συλλέκτες περιλαμβάνουν φωτοαντίγραφα από πρωτότυπα φύλλα ηχογράφησης. Άλλοι δηλώνουν πως έχουν συμβουλευτεί αρχεία που περιλαμβάνουν φύλλα ηχογράφησης και αντέγραψαν τα στοιχεία από αυτά. Η ανάγκη για ενοποίηση των πηγών είναι παραπάνω από επιτακτική.

Ορισμένες από τις πιο σημαντικές ιστοσελίδες που μπορεί κανείς να βρει ελεύθερα στο διαδίκτυο είναι οι εξής:

1) British Sound Archive (sounds.bl.uk)

Πρόκειται για το εθνικό αρχείο ήχου της Μεγάλης Βρετανίας, στο οποίο περιέχονται φύλλα ηχογραφήσεων, δισκογραφικοί κατάλογοι κ.ά., από γεωγραφικούς τόπους στους οποίους είτε στάλθηκε κινητό συνεργείο ηχογράφησης είτε εδραιώθηκε επίσημο θυγατρικό γραφείο-παρακλάδι της Βρετανικής Gramophone. Τα φύλλα ηχογραφήσεων από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 μέχρι την δεκαετία του 1940 αγοράστηκαν σε μικροφίλμ από το Αρχείο της ΑΕΠΠ, περίπου το 2000 (βλέπε Ορδουλίδης, *Η δισκογραφική καριέρα* κεφάλαιο 3).

2) rebetiko.sealabs.net

Πρόκειται για μία ιστοσελίδα «για το ρεμπέτικο - παραδοσιακό τραγούδι η οποία συνδιαμορφώνεται από τα μέλη της». Το αξιοσημείωτο της εν λόγω σελίδας είναι το γεγονός ότι

¹² Ορισμένοι εκ των συλλεκτών προσπάθησαν να επεκταθούν και σε μουσικολογικά σχόλια, δημιουργώντας όμως σύγχυση. Ορισμένα από αυτά τα ζητήματα εξετάζονται στο Ορδουλίδης (*Η δισκογραφική καριέρα* κεφάλαιο 3). Παρόλα αυτά, συναντάμε εμβληματικές εργασίες που αποτελούν πλέον σημείο αναφοράς της δισκογραφικής έρευνας, όπως του Διονύση Μανιάτη, ο οποίος συγκέντρωσε και τεκμηρίωσε 24.000 τίτλους ηχογραφήσεων.

περιέχει περίπου 3500 ετικέτες δίσκων σε μορφή εικόνας. Αυτό σημαίνει πως διατίθεται ένας πολύ σημαντικός όγκος πρωτογενούς πληροφορίας, άμεσα διαθέσιμος.

3) Ιστοσελίδες συλλεκτών/μελετητών με μακρόχρονη παρουσία, έρευνα και δημοσίευση στον χώρο της δισκογραφίας (όπως ο Hugo Strötbaum και ο Richard Spottswood). Στις σελίδες αυτές εντοπίζονται από ετικέτες δίσκων, μέχρι δισκογραφικούς καταλόγους και φύλλα ηχογράφησης.

a. *excavatedshellac.com*

b. *recordingpioneers.com*

c. *collectorsfrenzy.com*

4) Discography of American Historical Recordings (DAHR - *adp.library.ucsb.edu*)

Πρόκειται για μία βάση δεδομένων η οποία περιέχει ιστορικές ηχογραφήσεις που πραγματοποιήθηκαν από αμερικανικές δισκογραφικές εταιρείες κατά την περίοδο των 78 στροφών. Το αρχείο είναι μέρος ενός μεγαλύτερου εγχειρήματος, του American Discography Project (ADP), το οποίο αποτελεί πρωτοβουλία του University of California και του Packard Humanities Institute.

Βιβλιογραφία

Aulin, Suzanne, και Peter Vejleskov. *Χασικλίδικα ρεμπέτικα. Ανθολογία - Ανάλυση - Σχόλια*. University of Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1991.

Beaton, Roderick. "The Oral Traditions of Modern Greece: A Survey." *Oral Tradition*, vol. 1, no. 1, 1986, pp. 110-133.

Cook, Nicholas, Eric Clarke, Daniel Leech Wilkinson, and John Rink, editors. *The Cambridge Companion to Recorded Music*. Cambridge University Press, 2009.

Fabbri, Franco. "Mediterranean Triangle: Naples, Smyrna, Athens." *Neapolitan Postcards: The Canzone Napoletana as Transnational Subject*, edited by Goffredo Plastino and Joseph Sciorra, Rowman & Littlefield Publishers, 2016, pp. 29-44.

Gauntlett, Stathis. *Rebetika Carmina Graeciae Recentioris - A Contribution to the Definition of the Term and the Genre Rebetiko Tragoudi through Detailed Analysis of its Verses and of the Evolution of its Performnce*. PhD, University of Oxford, Faculty of Medieval and Modern Languages, 1978.

---. *Ρεμπέτικο τραγούδι. Συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση*. Μετάφραση Κώστας Βλησίδης. Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2001.

Gronow, Pekka. "The Record Industry Comes to the Orient." *Ethnomusicology*, vol. 25, no. 2, 1981, pp. 251-284.

Holst, Gail. *Road to Rembetika, Music of a Greek Sub-Culture. Songs of Love, Sorrow and Hashish*. Denise Harvey, 2006.

Klein, Tony. *Greek Rhapsody. Instrumental Music from Greece, 1905-1956*. Dust to Digital, 2013.

---. *Kostas Bezos and the White Birds*. Olvido Records & Mississippi Records, 2017.

Loudovikos, Nikolaos. "Possession or Wholeness? St. Maximus the Confessor and John Zizioulas on Person, Nature, and Will." *Participatio - Journal of the Thomas F. Torrance Theological Fellowship*, vol. 4, 2013, pp. 258-286.

Manuel, Peter. *Popular Musics of the Non-Western World*. Oxford University Press, 1990.

- Morris, Roderick Conway. "Greek Cafe Music." *Journal of the British Institute of Recorded Sound* vol. 80, 1981, pp. 79-117.
- Nannestad, George Brock. "A Concerted Approach to Historical Recordings." *Gramophone* Jan., 1984, pp. 925-927.
- O'Connel, John Morgan. "The Legend of a Greek Singer in a Turkish Tavern." *Music of the Sirens*, edited by Linda Phyllis Austern and Inna Naroditskaya, Indiana University Press, 2006, pp. 273-293.
- Pennanen, Pekka Risto. "Commercial Recordings and Source Criticism in Music Research: Some Methodological Views." *Svensk tidskrift för musikforskning*, vol. 87, 2005, pp. 81-98.
- . "Review Essay: A Recent Reissue of Rebétika Recordings." *Asian Music, Musical Narrative Traditions of Asia*, vol. 26, no. 2, 1995, pp. 137-142.
- . "The Nationalization of Ottoman Popular Music in Greece." *Ethnomusicology*, vol. 48, no. 1, 2004, pp. 1-25.
- Scott, Derek. "'I Changed My Olga for the Britney': Occidentalism, Auto-Orientalism and Global Fusion in Music." *Critical Music Historiography: Probing Canons, Ideologies and Institutions*, edited by Vesa Kurkela and Markus Mantere, Routledge, 2015, pp. 141-158.
- Smith, Ole. "Research on Rebétika: Some Methodological Problems and Issues." *Journal of Modern Hellenism*, vol. 6, 1989, pp. 177-190.
- . "The Chronology of Rebétiko – A Reconsideration of the Evidence." *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 15, 1991, pp. 318-324.
- Spottswood, Richard. *Ethnic Music on Records - A Discography of Ethnic Recordings Produced in the United States, 1893-1942*. Volume 3, University of Illinois Press, 1991.
- Torp, Lisbet. *Salonikios - The Best Violin in the Balkans*. Museum Tusulanum Press, 1993.
- Ünlü, Cemal. *Git Zaman Gel Zaman, Fonograf-Gramofon-Taş Plak*. Pan Yayıncılık, 2016.
- Vernon, Paul. *Ethnic and Vernacular Music, 1898-1960*. Greenwood Press, 1995.
- Βολιότης-Καπετανάκης, Ηλίας. *Του κυρίου του η φωνή - Ιστορία της δισκογραφίας*. Μετρονόμος, 2010.
- Δαμιανάκος, Στάθης. *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*. 1976. Πλέθρον, 2007.
- Διονυσόπουλος, Νίκος, επιμελητής. *Η Σάμος στις 78 στροφές. Ιστορικές ηχογραφήσεις (1918-1958)*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.
- Καλυβιώτης, Αριστομένης. «"Ελληνική Φωνογραφία". Το πρώτο εργοστάσιο δίσκων γραμμοφώνου στην Ελλάδα.» *Συλλογές*, τ. 162 (Δεκέμβριος), 1997, σσ. 1037-1039.
- . *Θεσσαλονίκη - Η μουσική ζωή πριν το 1912*. Καρδίτσα, 2015.
- . «Οι ηχογραφήσεις της μανδολινάτας του υπερωκεάνιου "Βασιλεύς Αλέξανδρος" το 1923 στη Νέα Υόρκη.» *Λαϊκό τραγούδι*, 2009, σσ. 21-23.
- . *Σμύρνη - Η μουσική ζωή 1900-1922 - Η διασκέδαση, τα μουσικά καταστήματα, οι ηχογραφήσεις δίσκων*. Music Corner και Τήνελλα, 2002.
- Κλειάσιου, Ιωάννα. *Τάκης Μπίνης - Βίος ρεμπέτικος*. Ντέφι, 2004.
- Κουνάδης, Παναγιώτης. *Εις ανάμνησιν στιγμών ελκυστικών*. 2000. Κατάρτι, 2003. 2 τόμ.
- . «Η ελληνική δισκογραφία.» *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 26 Απριλίου 1998, σσ. 2-3.
- . *Ο αιγυπτιακός κος Μίνως - Από τη φιλαρμονική της Πρέβεζας στην κορυφή της ελληνικής δισκογραφίας*. Κατάρτι, 2007.
- . *Τα ρεμπέτικα - Ένα ταξίδι στο λαϊκό αστικό τραγούδι των Ελλήνων*. Τα Νέα, ΔΟΛ, 2010. 20 τόμ.
- Κουρούσης, Σταύρος. *Από τον ταμπουρά στο μπουζούκι - Η ιστορία και η εξέλιξη του μπουζουκιού και οι πρώτες του ηχογραφήσεις (1926-1932)*. Orpheumphonograph, 2013.

- Λουλέ-Θεοδωράκη, Νίτσα. *Μύθος ρεμπέτικος - Βασίλης Τσιτσάνης*. Τεγόπουλος Μανιατέας, 1997.
- Μανιάτης, Διονύσης. *Η εκ περάτων δισκογραφία γραμμοφώνου - Έργα λαϊκών μας καλλιτεχνών*. Εκδόσεις του Υπουργείου Πολιτισμού, 2006.
- Ματσούκας, Κωνσταντίνος, και Κωνσταντίνος Διαμαντής. *Κατάλογος EP's & 45 στροφών ελληνικής δισκογραφίας*. 2009. 4 τόμ.
- Ορδουλίδης, Νίκος. *Η δισκογραφική καριέρα του Βασίλη Τσιτσάνη (1936-1983). Ανάλυση της μουσικής του και τα προβλήματα της έρευνας στο ελληνικό λαϊκό τραγούδι*. Ιανός ο Μελωδός, 2014.
- . *Συννεφιασμένη Κυριακή και Τη Υπερμάχω - Καθρέφτισμα ή αντικατοπτρισμός;* Fagotto, 2017.
- Σαββόπουλος, Πάνος. *Περί της λέξεως «ρεμπέτικο» το ανάγνωσμα... και άλλα*. Οδός Πανός, 2006.
- Χατζηαντωνίου, Βασίλης. *Λεύκωμα ελληνικής δισκογραφίας 45 στροφών*. χ.ε., 2013. 8 τόμ.
- Χατζηδουλής, Κώστας. *Βασίλης Τσιτσάνης - Καλλιτέχνης*. FM Records, 2005.
- . *Ρεμπέτικα και λαϊκά*. FM Records, 2005.